УДК

JEL Classification:

ORSID: 0000-0002-5347-2699

DOI <https://doi.org/10.17721/tppe.2020.40.6>

Молдаван Л .В., д. е. н. професор,
ДУ «Інститут економіки та
прогнозування НАН України»

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПОЛІТИКИ СПРИЯННЯ СОЦІАЛЬНІЙ ОРІЄНТАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Розкрита об'єктивна обумовленість та сутність соціальної складової багатофункціонального призначення сільського господарства. Доведена залежність ефективної зайнятості сільського населення від його доступу до земель сільськогосподарського призначення та вибору форм організації сільськогосподарської діяльності. Обґрунтована роль диверсифікації сільськогосподарської діяльності у підвищенні ефективної зайнятості. Доведена закономірність включення в систему соціальних індикаторів аграрної галузі розвиток господарських об'єднань малих і середніх виробників сільськогосподарської продукції для спільної (колективної) виробничої діяльності та спільних дій на ринку. Оцінена важливість підтримки харчового балансу суспільства як складової соціальної функції сільського господарства. Надано пропозиції щодо удосконалення аграрної політики та інституціонально-правового середовища для підтримки виконання сільським господарством своєї соціальної місії з урахуванням досвіду, набутого в західноєвропейських й інших країнах.

Ключові слова: багатофункціональність сільського господарства; соціальна функція галузі; індикатори соціальної орієнтації сільського господарства; доступ до земель сільськогосподарського призначення; виробничі об'єднання; диверсифікація зайнятості; продовольча незалежність.

Постановка проблеми. Огляд законодавчих актів, що визначають вітчизняну аграрну політику, а також державних програм її реалізації засвідчує: значимість сільського господарства України оцінюється, як правило, в контексті його вкладу у валовий національний продукт, у наповнення бюджету та у зовнішньоторговельний баланс, а також за рентабельністю й іншими економічними показниками. Оцінювання ж сільського господарства з позицій рівня забезпечення ефективної зайнятості значної частини сільського населення як основи облаштування сільських територій, збереження розселення, вирішення інших значущих для нації соціальних проблем більшою мірою не стоїть поряд з економічними показниками. Більше того, підвищення продуктивності праці, наприклад в агрохолдингах, видається за позитивний процес тоді, коли він досягнений за рахунок переходу на монокультурне землеробство, що супроводжується негативними екологічними явищами,

витісненням з виробництва трудомістких, але необхідних для потреб внутрішнього ринку видів продукції і сотень тисяч зайнятих в них людей.

Об'єктивна значущість соціальної функції сільського господарства обумовлена тим що:

а) сільське господарство є першочерговим джерелом робочих місць для сільського населення; б) аграрний сектор економіки – єдине джерело забезпечення людини нічим незамінним товаром – продовольством; в) виробник сільськогосподарської діяльності є територіальним агентом, який забезпечує життєдіяльність земельних ресурсів та зберігає історико-природний спадок; г) сільськогосподарські товаровиробники, прив'язані до свого нерухомого майна – землі, виступають основним селоутворюючим суб'єктом, зберігають розселення, чим сприяють колонізації сільських територій і убезпечують суспільство від негативних наслідків надурбанізації.

Соціальні функції більшою мірою не оплачуються ринком, але вони необхідні для соціального блага суспільства і тому їх підтримка виступає важливою складовою аграрної політики, що трансформується в конкретні законодавчо-нормативні акти.

У західноєвропейських країнах підтримка соціальної функції пов'язана з визнанням фермерського типу господарювання як найбільш ефективною в контексті багатофункціональності сільського господарства, що закріплюється конституційно та цілісною системою законодавчо-нормативних актів, якими унормовуються вимоги до суб'єктів землекористування щодо практики ведення сільського господарства, а також стимули щодо їхнього об'єднання для спільного обробітку землі, використання техніки й інших основних фондів, збуту виробленої продукції, диверсифікації виробництва та інших видів діяльності з метою підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств, ефективної зайнятості їх членів та створення додаткових робочих місць. Важливу соціальну роль відіграє державне регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення, яке здійснюється в інтересах фермерських господарств-виробників.

В інтересах споживачів держава підтримує виробництво малорентабельних, але фізіологічно необхідних людині видів сільськогосподарської продукції (наприклад, молока, органічно чистої продукції й інші).

Отже, ефективним сільське господарство є настільки, наскільки його економічні показники корелюються з соціальними, а ефективною сільськогосподарська політика – наскільки як зафіксовано в основному Законі Франції про орієнтацію сільського господарства, вона "...враховує такі функції сільського господарства, як економічні, екологічні і соціальні..." [1].

Сільськогосподарським Законом США "Про продовольчу безпеку" від 1985 р. сільське господарство визнано особливою галуззю економіки, яка має для країни стратегічне значення і потребує розширення державної підтримки не тільки з метою стабілізації комерційного виробництва, а й забезпечення соціального благополуччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження соціальних проблем у сільському господарстві привертають увагу багатьох науковців-аграріїв. Значний внесок у розроблення теоретичних і практичних засад соціалізації аграрної політики

вносять Бородіна О.В., Прокопа І.В., Попова О.Л. [2]; проблемам зайнятості сільського населення в умовах "агрохолдингізації" сільського господарства присвячені роботи Рябоконя В.П., Токарчук Д.М. [3,4]; рівню доступності селян до угідь як соціальному індикатору – Добряка Д., Будзяка В., Будзяка О. [5]; соціальній ефективності сільськогосподарських підприємств – Яціва І. [6]; методологічним основам діагностики соціальної ефективності сільськогосподарського виробництва – Є. Ксенової [7].

Невирішені частини проблеми. У зазначених й інших роботах містяться пропозиції з удосконалення соціальної політики щодо сільського і сільськогосподарського населення, однак системного підходу до визначення індикаторів соціальної орієнтації саме сільського господарства і бачення напрямів формування аграрної політики щодо їх покращення, згармонізованою із західноєвропейською в контексті конституційної норми щодо євроінтеграції, поки-що не склалося.

Мета статті. На основі систематизації пропозицій з різних наукових джерел і власних досліджень виконання сільським господарством соціальної функції та досвіду західноєвропейських країн щодо її державної підтримки та критеріїв оцінювання сформувані напрями удосконалення соціальної орієнтації вітчизняної аграрної політики в контексті гармонізації вітчизняного і західноєвропейського законодавства відповідно до зобов'язань, що витікають з Угоди про Асоціацію між Україною і ЄС.

Методологія дослідження. У процесі дослідження використано такі методи: аналіз і синтез (у процесі розкриття складових соціальної функції сільського господарства), монографічний (аналіз наукових здобутків вітчизняних вчених щодо соціальної орієнтації аграрного сектору); порівняльного аналізу (дослідження досвіду країн членів ЄС та України щодо державної підтримки виконання сільським господарством об'єктивно обумовленої соціальної лінії); абстрактно-логічний (теоретичні і практичні узагальнення та формулювання пропозицій за результатами проведеного дослідження).

Виклад основних результатів дослідження. Зайнятість у сільському господарстві виступає одним з найважливіших соціальних індикаторів галузі. Як зазначалося вище, по-перше, вона пов'язана з діяльністю людей задля особистих та суспільних потреб в умовах обмежених сфер прикладання праці. По-друге, люди, зайняті у сільському господарстві, становлять те ядро, що гарантує забезпечення осілості сільського населення і збереження сільських поселень. Значущість цього чинника збереження сільського розселення і облаштування сільських територій доводить те, що в світовій практиці поширеною є норма, відповідно до якої право купувати і орендувати землі для ведення сільськогосподарської діяльності законодавчо закріплено за особами, що проживають за місцем розташування земель і сплачують податки до місцевих бюджетів. Європейські, американські, канадські, індійські, новозеландські і т.д. фермери живуть зі своїми сім'ями на своїх фермах або поряд (у деяких країнах навіть регламентується відстань від дому до ферми).

Фермерський тип господарювання гарантує за необхідністю робочі місця усім працездатним членам сім'ї фермера. У фермерських країнах частка членів фермерських родин у загальній кількості зайнятих у сільському господарстві коливається від 75% у США, наприклад, до 90% у Франції. Ними виконується основна частина сільськогосподарських робіт, що гарантує їхню якість і своєчасність. Члени фермерських сімей самі створюють робочі місця і самі забезпечують ефективність використання свого робочого часу і своєї праці.

В Україні ні сімейний індивідуальний, ні корпоративний тип фермерства не став базовим у процесі реформування організаційної структури сільського господарства. У результаті відсутності державної політики щодо орієнтації сільськогосподарського устрою на фермерський тип господарювання колективні сільськогосподарські підприємства реорганізовані в різні види комерційних господарських товариств і так звані приватні підприємства, – капіталістичні підприємства, у яких зайнятість залежить від волі власників, що скупили корпоративні права і взяли під контроль земельні ділянки колишніх членів КСП. Певні соціальні ознаки зберігають лише виробничі кооперативи, в яких трудові відносини і відносини власності не розмежовані, що гарантує членам кооперативу робочі місця. Однак кількість кооперативних структур становить всього 4% від загальної кількості підприємств. Мета капіталістичних підприємств – максимізація прибутку, в т.ч. за рахунок мінімізації зайнятих людей. Протягом 2000–2018 рр. кількість найманих працівників у сільськогосподарських підприємствах скоротилася з 2582 тис. осіб до 476,2 тис. осіб, або більше ніж у 5 разів (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка чисельності найманих працівників у сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві

Джерело: [12, 13]

Процес витіснення працюючих із сільського господарства прискорився з 2004–2005 років, коли почалося масове проникнення у сільське господарство промислово-торгово-фінансового капіталу у формі агрохолдингових структур, що здійснювалося шляхом поглинання або підпорядкування сільськогосподарських підприємств. Концентрація угідь в агрохолдингових структурах супроводжується скороченням зайнятості у зв'язку з їхнім переходом на експортоорієнтоване моновиробництво 2-х – 3-х найбільш механізованих видів сільськогосподарської, як правило, рослинницької продукції. Відмова від трудомістких видів виробництва та тваринництва за відсутності будь-якого впливу держави на структурну діяльність агрохолдингових формувань створила ситуацію, коли з усіх жителів села, що здають в оренду агрохолдингам свої земельні ділянки, на роботу може розраховувати 5–7 осіб.

Сільськогосподарські підприємства економлять на заробітній платі. Порівняно з іншими видами економічної діяльності вона у сільському господарстві є однією з найнижчих. Розмір середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства становить 80-82% оплати праці в середньому по економіці та 74-75 % оплати праці в промисловості. При цьому значна частина заробітку виплачується продукцією, оціненою за ринковою ціною.

Переважна кількість людей, витіснених із сільськогосподарських підприємств, набула статусу самозайнятих більшою мірою в особистих селянських господарствах населення. Їхня кількість у 2000–2018 рр. збільшилася в 2,2 рази і досягла більше 2 млн осіб. Половина з них скористалися правом, наданим Указом Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» щодо розширення своїх господарств за рахунок приєднання земельних ділянок, одержаних в результаті розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств. Сьогодні третина з них має площу угідь більше 10 га. Однак Закон України «Про особисте селянське господарство» не ідентифікує їх у статусі суб'єкта підприємницької діяльності. Самозайняті члени особистих селянських господарств працюють без відповідного оформлення трудових відносин і здійснення соціальних внесків, що обумовлює їхню соціальну незахищеність. Оскільки особисті селянські господарства не вважаються суб'єктами господарювання, вони обмежені в доступі до програм державної підтримки. Таке відношення держави до господарств, якими виробляється більше 44% сільськогосподарської продукції та які за всіма ознаками відповідають фермерському типу господарювання, є невиправданим. Нова поправка до Закону України "Про фермерське господарство" дозволяє селянському господарству трансформуватися у сімейну індивідуальну ферму. Однак дана норма не працює, оскільки законодавцями не вирішено питання щодо особливостей оподаткування індивідуальних підприємців у сільському господарстві, яке суттєво відрізняється від інших галузей економіки.

З вирішенням даної проблеми формалізовані у статусі суб'єктів господарської діяльності особисті селянські господарства мають бути включені у державні програми підтримки нарівні з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками. Зокрема, на них доцільно поширити функції Національного Фонду підтримки

фермерських господарств, важливо їх включити в систему обслуговування НАК «Укراгролізинг» – державну компанію, яка сприяє придбанню сільськогосподарської техніки і обладнання на умовах фінансового лізингу з виплатою упродовж 5-ти – 7-ми років за зниженою процентною ставкою

Прийняття зазначених й інших норм матиме важливе значення для підтримки ефективної зайнятості в малих селянських господарствах.

У зміцненні соціальної функції сільського господарства, пов'язаної з підтримкою зайнятості, важлива роль належить земельному законодавству. Без соціально орієнтованого землекористування не може бути соціально орієнтованого сільського господарства, що підтверджує огляд зарубіжних законодавчих практик і що відсутнє у вітчизняній аграрній політиці. Зазначене мав би врахувати недавно прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення». Однак зазначений законодавчий акт не містить норм, які б:

а) забезпечували багатофункціональність землекористування, тобто таку його організацію, яка, вирішуючи питання ефективного використання землі як основного засобу виробництва, водночас сприяла б зайнятості сільського населення, його осілості, збереженню сільського укладу життєдіяльності. Статті проекту щодо землекористування стосуються лише його комерційної сторони. Аукціонний розпродаж сільськогосподарських угідь з допуском до участі в ньому корпорацій – юридичних осіб, що суперечить загальноприйнятим у більшості країн правилам, практично обнулює можливості придбавати земельні ділянки особистими селянськими і фермерськими господарствами;

б) забезпечували соціальну спрямованість організації ринку сільськогосподарських земель. Закон не містить регуляторних механізмів впливу на формування цін, як це має місце в інших країнах. Відсутні важелі, спрямовані на уникнення демпінгу та запобігання спекулятивних операцій на земельному ринку. Проект не визначає регулятора обігу земель сільськогосподарського призначення з відповідними повноваженнями щодо підтримки соціальної орієнтації ринку земель сільськогосподарського призначення в контексті захисту інтересів населення, зайнятого у сільському господарстві;

в) містили запобіжні заходи з упередження монополізації земель сільськогосподарського призначення промислово-торгово-фінансовими корпораціями. У Законі передбачена неприпустима концентрація земель в руках однієї юридичної особи площею у 10 тис. га сільськогосподарських угідь. Якщо врахувати, що агрохолдинги України мають по 10-15 і більше дочірніх підприємств, а також те, що не вводяться обмеження на оренду земельних ділянок, то законодавці фактично підтримали олігархічно-латифундистський тип землекористування;

г) сприяли доступу селян до довгострокових пільгових кредитів для купівлі земель сільськогосподарського призначення. У західноєвропейських, північноамериканських й інших країнах ці функції виконують фермерські кооперативні банки та спеціальні структури на некомерційних засадах. У Канаді, наприклад, крім системи кредитних кооперативних спілок, цю місію виконує Корпорація кредитування фермерства

Канади, яка надає позики первинним виробникам сільськогосподарської продукції на придбання землі, побудову виробничих будівель і споруд на землі, впровадження довгострокових заходів, призначених для підвищення виробничої вартості угідь. Термін погашення кредиту – до 40 років.

В Україні в аналогічну структуру можна було б трансформувати Національний Фонд підтримки фермерських господарств і паралельно відбудовувати Національну мережу сільських кредитних спілок і сільськогосподарських кооперативних банків відповідно до Законів України "Про кредитні спілки" і "Про банки і банківську діяльність";

д) встановили право купівлі-продажу земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва лише за суб'єктами підприємницької діяльності, які зареєстровані і проживають за місцем розташування таких земельних ділянок.

Зазначений закон потребує суттєвих змін і доповнень з урахуванням зазначених й інших поширених у світовій практиці норм, що мають за мету сприяти поєднанню землекористування і працевлаштування в межах сільських поселень, як чинника упередження обезземелювання і пролетарізації селян, їх міграції та знелюднення сільської місцевості. Від цього залежатиме вектор подальшого розвитку сільського господарства – буде воно соціально орієнтованим на інтереси суспільства і селян, чи служитиме інтересам великого капіталу з відповідними негативними наслідками і загрозами.

Важливу роль у забезпеченні ефективної зайнятості сільськогосподарського населення відіграють виробничі об'єднання фермерських господарств у статусі некомерційних організаційно-правових форм.

Спільна діяльність колективізує сільське господарство. В іноземній агроекологічній науці термін «колективне сільське господарство» практикується як одна із форм високорозвинутого сільського господарства, яка забезпечує колективне вирішення комплексу проблем, що, з одного боку, виникають у сфері обробітку землі і організації виробництва, з другого – продукуються ринками збуту продукції.

Таке визначення тягне за собою використання соціальних організаційно-правових структур, у рамках яких могла б забезпечуватися спільна (колективна) діяльність виробників. Соціально орієнтована спільна діяльність об'єднує людей не для того, щоб одержати прибуток і розділити його між собою, а для кращого здійснення операцій у їхніх спільних інтересах.

Такими організаційно-правовими формами в країнах Європейського Союзу виступають класичні виробничі кооперативи зі спільного обробітку землі і спільного ведення господарства (Польща, Італія, Іспанія), некомерційні прості, командитні й інші товариства на партнерських засадах (Німеччина). У Франції такими організаційно-правовими структурами виступають в основному сільськогосподарські об'єднання зі спільного ведення господарства (GAEC), сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю (EARL).

GAEC – некомерційне товариство, легалізоване законом щодо орієнтації сільського господарства у 1960р., реєструється як юридична особа і об'єднує не більше 10 фермерських господарств-користувачів землі. Некористувачі угідь не

можуть бути членами GAEC. Також об'єднання не може бути сформовано тільки подружжям.

Законом зафіксовано, що GAEC, утворене фермерськими господарствами, функціонує за правилами сімейної ферми, забезпечуючи всім своїм членам право власника на землю, засоби виробництва, вироблену продукцію і дохід та робочі місця.

Сільськогосподарські виробничі кооперативи (RSP – Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne) у Польщі легалізовані Законом «Про кооперативне право» (1982 р.) [8]. Об'єктом діяльності таких структур визначено ведення спільного господарювання об'єднаних фермерських господарств. Членами кооперативу можуть бути власники, користувачі або орендарі сільськогосподарських земель, а також працівники, що мають кваліфікаційні навички і можуть бути корисними для кооперативу.

При створенні кооперативу можливим вкладом є внесення грошового капіталу, обладнання, машин та інструментів. інших засобів виробництва. Земля надається кооперативу в оренду. При необхідності і бажанні окремі земельні ділянки можуть бути передані у пайовий фонд кооперативу.

Працездатний член кооперативу зобов'язаний працювати у кооперативі. Члени його сім'ї можуть бути працевлаштовані лише як наймані працівники. При створенні сільськогосподарського виробничого кооперативу мінімальна кількість членів – не менше 5 чол., участь у прийнятті рішень – рівна для всіх, участь у накопиченому капіталі та відповідальність членів – виходячи з кількості пайових внесків. Кооператив щонайменше 3% загального доходу спрямовує у фонд розвитку. Частина загального доходу після відрахувань підлягає розподілу між членами кооперативу відповідно до рішення загальних зборів.

Наразі у Польщі функціонує близько 700 виробничих кооперативів, а чисельність їх членів – біля 42 тис. [9]. Працюючих посезонно членів сімей кооперативу налічується близько 8 тис. чол. Середній розмір фермерських кооперативів становить 350 га, в них працюють в середньому по 60 осіб.

Загальними ознаками відзначених вище й інших організаційно-правових форм об'єднань сільськогосподарських товаровиробників, поширених у західноєвропейських країнах, є те, що:

- виробничі об'єднання у сільському господарстві – це некомерційні об'єднання осіб для спільних дій, а не об'єднання капіталів для одержання прибутку;
- земля в усіх формах об'єднань залишається власністю його членів (учасників), колективні формування не володіють земельними угіддями, а лише їх обробляють;
- некомерційні принципи функціонування виключають прибуткове оподаткування об'єднань – платниками податку є лише члени об'єднання;
- створення будь-якого виробничого об'єднання з метою спільного ведення господарства не тягне за собою зміну об'єкту і бази оподаткування;
- прибуток об'єднання належить кожному члену пропорційно вкладеному капіталу праці і витратам на управління;
- члени об'єднання зобов'язані брати трудову участь в його діяльності, що гарантує їм робочі місця, а участь в розподілі доходів – ефективну зайнятість;

– члени об'єднань несуть солідарну або обмежену відповідальність залежно від особливостей організаційно-правової форми такого об'єднання.

З метою стимулювання фермерських господарств до об'єднання для спільного ведення виробничої діяльності держави передбачають комплекс стимулів. Наприклад, французьким фермерам у разі створення GAEC надаються значні податкові пільги (до 50% від загальноприйнятих); вони звільняються (повністю або частково) від сплати гербових зборів; їм встановлені більші ліміти позик і менші відсоткові ставки; субсидії, які виділяються членам новоутворених GAEC, на 10-20% вищі, ніж для одноосібних господарств; при формуванні об'єднання держава субсидує до 50% інвестицій в основний капітал.

В Україні більше мільйона особистих селянських господарств приєднали земельні ділянки, одержані в результаті реорганізації КСП в рахунок земельних паїв, і набули розміру тих малих фермерських господарств Франції, Польщі, Італії і мільйонів інших, які знайшли вихід для адаптації до досягнень науково-технічного прогресу і функціонування в агресивному ринковому середовищі у формуванні некомерційних виробничих об'єднань для спільного ведення сільськогосподарської діяльності. Для наших господарств такого виходу немає через відсутність легалізованих некомерційних виробничих структур, які поширені в ЄС та у світовій практиці.

До соціальних індикаторів відносять диверсифікацію сільськогосподарської діяльності, оскільки сільськогосподарське виробництво характеризується нестабільністю природно-кліматичних умов, і відповідно, урожаю, цін і доходів, що зменшує його привабливість для суб'єктів підприємництва. Особливо це стосується господарств, які розміщені не в кращих для сільського господарства зонах. Заняття ж додатковою діяльністю дозволяє селянам за будь-яких несприятливих умов для сільськогосподарського виробництва мати певний стабільний додатковий дохід і підтримувати відповідний життєвий рівень.

Одним із поширених видів диверсифікації сільськогосподарського виробництва у західноєвропейських й інших країнах виступає агротуристична діяльність. До її сфери відноситься діяльність, спрямована виключно на прийом та надання гостинності сільськими жителями, зайнятими сільськогосподарським виробництвом, самостійно чи спільними зусиллями з родичами шляхом використання територій та майна власного господарства у поєднанні з виконанням обов'язків щодо вирощування сільськогосподарських культур та виробництва тваринницької продукції.

Розвитку агротуристичної діяльності фермерськими господарствами відводиться важливе місце в аграрній політиці і в законодавстві, що її інституціалізує, оскільки вона розглядається як:

– вид діяльності з просування виробленої господарством продукції до кінцевого споживання, що гарантує селянській сім'ї певну частку додаткових доходів. Організація домашнього харчування продуктами переважно власного виробництва (включаючи напої, в т.ч. алкогольні) дозволяє фермерам пом'якшити залежність їхнього бізнесу від часто змінних природнокліматичних умов та кон'юнктури ринку і певною мірою підстрахувати його прибутковість;

– спосіб підвищення продуктивної зайнятості членів фермерських сімейних господарств. Члени сільських сімей мають обмежену сферу застосування своєї праці. У цій ситуації незайнята частина сільських родин, особливо людей пенсійного віку та жінок, може додатково займатися створенням умов для сільського відпочинку та надання різноманітних послуг сільським туристам. До цієї роботи успішно можуть долучатися підлітки;

– стимул для поліпшення облаштування сільської місцевості та сільських осель. Для того, щоб сільський туризм був привабливим для міських жителів, необхідно відповідним чином обладнати сільське житло, упорядкувати всю садибу, підтримувати чистоту і охайність вулиць в селах, включених в систему агротуризму, створити певну інфраструктуру для відпочинку і т.д. Здійснюючи вищезазначене, фермери сприяють поліпшенню умов життєдіяльності на селі, що в свою чергу, позитивно впливає на осілість населення, підвищує привабливість сільського способу життя;

– важливий екологічний і етичний фактор, що сприяє фізичному та моральному оздоровленню населення. Заходи з розвитку агротуризму сприяють збереженню і охороні навколишнього середовища, а також збереженню і розвитку народних промислів, місцевих традицій, сприяють розширенню різноманітності культурних заходів у рамках сільського життя;

– вид зовнішньоекономічної діяльності. Агротуристична діяльність у європейських й інших країнах вийшла за національні межі. Фермери все більше використовують її як спосіб розширення міжнародних зв'язків та співробітництва у сфері специфічного виду диверсифікації сільськогосподарського виробництва на взаємовигідній основі.

Отже, агротуристична діяльність сприяє більш повній самореалізації членів сільських сімей, вивільненню їх творчого потенціалу, забезпеченню роботою, заробітком і виступає як особливий тип господарювання на селі, який додає сільськогосподарській діяльності соціально-екологічної орієнтації. Ділові інтереси підприємців, що займаються сільським господарством, реалізуються одночасно і через сільськогосподарське виробництво, і через надання послуг сільським туристам у проживанні, харчуванні та розвагах у власному господарстві.

В Україні агротуристична діяльність не набула правової легалізації. Зафіксований у Законі України «Про особисте селянське господарство» термін «сільський зелений туризм» не розкриває сутності агротуризму як продовження сільськогосподарської діяльності, що потребує розроблення підходів, прийомів та методів правового та нормативного забезпечення його розвитку з використання набутого світового досвіду.

Одним із поширених напрямів диверсифікації сільськогосподарської діяльності є організація переробки сільськогосподарської продукції й інших промислових виробництв на кооперативних засадах, оскільки у сучасному економічному середовищі розвивати цей напрям індивідуально функціонуючим виробникам сільськогосподарської продукції практично неможливо. За визначенням Міжнародного Кооперативного Альянсу, кооператив – це асоціація осіб, що

добровільно об'єдналися для задоволення своїх спільних прагнень та економічних, соціальних і культурних потреб за допомогою підприємства, власність якого колективна, а влада реалізується демократично [10].

"Кооперативи є формою реалізації групових та індивідуальних виробничих інтересів його членів. Це – об'єднання людей, які спільно беруть участь в одному або різних, але зв'язаних між собою процесах виробництва для того, щоб робити те, що важко або взагалі неможливо, або невигідно зробити одному. Самодопомога через взаємну користь дає змогу досягти значних успіхів. "Кооперування з іншими є хорошим засобом допомоги самому собі, що одночасно стає також сприянням іншому в його прагненні допомогти самому собі. Така спільна діяльність не виключає особистого інтересу, котрий є рушійною силою приватного підприємництва, це засіб реалізації перелічених вище інтересів" [11].

Переробні кооперативи, які дозволяють фермерам одержувати додану вартість від виробленої ними продукції, функціонують практично у всіх продуктових ланцюжках. У Швеції вони виробляють більше половини обсягів виробництва харчової промисловості країни, в т. ч.: молокопереробної промисловості - 100%, м'ясної – більше 50%, мукомельної продукції – 54%, маргарину – 40%, основну частину виробів з картоплі та овочів. Кооперативи створені фермерами, що володіють лісовими угіддями, мають більше 100 підприємств деревообробної та целюлозо-паперової промисловості.

Фермери США, Нідерландів, Великобританії на своїх кооперативних заводах переробляють 86-97% молока.

В умовах, коли кооперативні формування створюються в межах продуктового ланцюжка, практично нівелюється проблема диспаритету цін між сільським господарством і наступними за ним сферами агропродовольчого комплексу. Ефективність вертикальної кооперативної інтеграції обумовлюється й особливістю системи оподаткування кооперативних структур: кругообіг капіталу в їхніх межах у вигляді сировини, напівфабрикатів і готових продуктів без виходу у зовнішнє середовище не оподатковується, що зумовлено неприбутковою природою кооперативів, оскільки вони є продовженням основного виробництва господарств своїх членів. Після відшкодування своїх витрат і відрахувань у передбачені статутом фонди кооператив усі надходження перераховує своїм членам у вигляді кооперативних виплат і нарахувань на паї. Завдяки цьому значна частина коштів, яка мала би бути через фіскальну систему податків на прибуток вилучена у процесі руху сировини від виробника до приватної переробної компанії і далі, повертається до членів кооперативу, що сприяє зміцненню їх економічного становища. Водночас організація переробки фермерської продукції на кооперативних заводах безпосередньо у районах його виробництва – це створення сотень тисяч додаткових робочих місць. Сприяння розвитку фермерських кооперативів виступає однією з найважливіших складових Спільної аграрної політики ЄС і національних політик кожної країни ЄС. Постановою Ради ЄС № 952/97 від 28 червня 1997 р. «Про групи виробників та їх об'єднання» зобов'язано уряди країн-членів ЄС забезпечувати

підтримку об'єднань фермерів, зокрема, через «надання допомоги для покриття частини структурних і адміністративних витрат...» (п. 7 преамбули).

На виконання даного акту Програмою розвитку сільських територій Польщі в 2014-2020 рр., наприклад, передбачено на створення груп та організацій виробників, в тому числі на кооперативних засадах:

а) одноразовий відсоток від доходів (нетто) групи або організації виробників з продажу продуктів, вироблених на фермах її членів і проданих стороннім покупцям;

б) до 100 тис. євро щороку протягом п'яти років виділення допомоги, по відношенню до проданої продукції: 10% за перший рік, 8% за другий рік, 6% за третій рік, 5% за четвертий рік, 4% за п'ятий рік.

Крім зазначеного, даною Програмою передбачена премія у розмірі 100 тис. злотих як інвестиція на початок діяльності з переробки продукції. а також:

- 50% дотаційних коштів та одночасно не більше, ніж:

- 3 мільйони для одного бенефіціара в рамках програми і не менше, ніж 100 тис. злотих на операцію

- у випадку зв'язків груп сільськогосподарських виробників або асоціацій виробників для одного бенефіціара в рамках реалізації програми не більше ніж 15 млн. злотих та не менше ніж 100 тис. злотих на операцію

- 50% дотаційних коштів і одночасно не більше ніж 300 тис. злотих, для фермерів, які розпочинають діяльність у рамках переробки сільськогосподарських продуктів, але не менше ніж 10 тис. злотих.

Всього на переробку та маркетинг сільськогосподарської продукції до 2020 р. виділяється понад 693 млн. євро.

В Україні широке висвітлення соціально-економічної значущості кооперативних форм організації сільськогосподарської діяльності і її диверсифікації необхідне у зв'язку з її недооцінкою для соціальної орієнтації вітчизняного сільського господарства. Розвиток сільськогосподарської кооперації не став складовою програм реформування аграрної галузі. Відсутня стратегія розвитку кооперативів та їхніх об'єднань на перспективу. В усій системі сільськогосподарської освіти немає програм з передачі спеціалістам системних кооперативних знань. Не працюють програми підтримки кооперативів. Це – другий чинник після земельного законодавства, який, якщо його не уникнути, зруйнує фермерський тип господарювання в Україні.

В контексті виконання зобов'язань, що витікають з Угоди про Асоціацію між Україною і ЄС, нам належить, по-перше, гармонізувати вітчизняне кооперативне законодавство з європейським кооперативним правом, по-друге, імплементувати у відповідні законодавчі акти основні положення зазначеної вище Постанови Ради ЄС й інших регламентних документів щодо підтримки розвитку сільськогосподарських кооперативів, особливо на період їх становлення.

Важливим соціальним індикатором сільського господарства виступає рівень підтримки харчового балансу суспільства, як основи продовольчої безпеки і продовольчої незалежності країни.

У документах Конференції ООН з питань навколишнього середовища (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) закладені принципові основи для розуміння того, що продовольча безпека, як і навколишнє середовище і розвиток сільських територій, є сукупним ефектом сільськогосподарського виробництва і його необхідно класифікувати як суспільне благо. Це означає, що продовольча безпека потребує інтегрованого підходу до її забезпечення з урахуванням інтересів спільнот на місцевих, національних і міжнародних рівнях. Пріоритетною при цьому визначається національна продовольча безпека на основі самозабезпечення шляхом розвитку власного сільського господарства, що базується на концепції багатофункціональності. Такий підхід пояснюється тим, що суб'єктами прийняття рішень щодо продовольчого забезпечення свого народу є національні держави, якими б особливостями чи відмінностями за внутрішнім устроєм вони не відрізнялися. У зв'язку з цим кожна держава має дбати про те, щоб товарна структура її сільськогосподарського сектору економіки підтримувала харчовий баланс суспільства, відповідаючи фізіологічним потребам людини.

Соціальну функцію щодо продовольчої безпеки українського суспільства, зорієнтовану на фізіологічні потреби людини, поки що забезпечують дрібні і середні виробники, насамперед, особисті селянські господарства. Однак перші ознаки загроз втратити продовольчу незалежність за окремими видами продовольчих товарів уже проявляються.

Недостатнє споживання продовольства найбільшою мірою торкається продуктів з порівняно вищими виробничими і трудовими витратами (молока і молокопродуктів, овочів, плодів й інш.), якими агрохолдинги і значна частина підприємств не займаються. Така структура продовольчого виробництва, а саме, низька питома вага білково-вітамінної продукції в раціонах харчування населення суттєво знижує загальний рівень фізіологічної безпеки вітчизняного продовольчого ринку.

Неважко передбачити, що у разі збереження таких тенденцій, через наступні 10–12 років Україна може значно підвищити імпорتنу залежність за цілим рядом важливих видів продовольчих товарів.

У 2017 р. частка імпорту у внутрішньому використанні основних видів продовольчої продукції становила м'яса 12,7%, олії 51,7%, плодів 35,9% (табл. 1). З урахуванням відсутності статистичних даних АР Крим і непідконтрольних Україні частин Донецької і Луганської областей та відсутності в країні значної частини населення, що перебуває на заробітках за кордоном, тенденція щодо імпортозалежності зберігається.

Таблиця 1

Динаміка рівня зовнішньої продовольчої залежності України за основними видами продовольчих товарів, %

Роки	Частка імпорту у фонді споживання							
	М'ясо	Молоко	Яйця	Зернові	Картопля	Овочі	Фрукти	Олія
2000 р.	2,4	0,5	0,4	13,0	0,2	0,6	12,4	...
2005 р.	17,6	1,1	0,8	2,9	0,1	1,8	49,1	41,6
2009 р.	19,2	4,7	1,0	2,0	0,1	3,7	54,2	44,4
2012 р.	17,1	4,2	0,5	3,4	0,4	2,9	48,1	39,1
2017 р.	12,7	2,2	0,6	5,0	0,5	2,7	35,9	51,7

Джерело: Статистичні щорічники України за відповідні роки

Виробництво сільськогосподарської продукції є шедевром праці природи і людини і водночас нічим незамінним джерелом енергії для її розвитку. Отже ця продукція в необхідному асортименті має бути доступною для кожного, незалежно від того, наскільки це вигідно чи не вигідно бізнесу, що все більше усвідомлюється людством як одна з найважливіших соціальних функцій сільського господарства, значимість якої в умовах кліматичних змін, зменшення площ сільськогосподарських угідь і неспроможності нинішніх систем землеробства подолати недоїдання, голод і бідність сільського населення зростатиме.

Висновок. Виконання сільським господарством, на відміну від інших галузей, не лише економічної функції – виробництво товарної продукції, а й соціальної, пов'язаної із забезпеченням зайнятості сільського населення через звуженість сфер прикладання праці на селі, збереження життєздатності земельних ресурсів для нинішніх і майбутніх поколінь, підтримки харчового балансу суспільства як основи продовольчої безпеки і продовольчої незалежності країни. Зазначені й інших соціальних благ, які не завжди оплачуються ринком, але є життєзабезпечуючими для кожної людини, обумовлює необхідність визнання державної підтримки їх продукування сільським господарством важливою і рівнозначною складовою аграрної політики.

Література:

1. Code rural. Loit d'orientation agricole. n. 99-574, 1990. Code rural. – P. 2125-2141.
2. Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення Української економіки: наукова доповідь/Бородіна О.В., Прокопал В., Попова О.Л. й інш./; за ред. Бородіної О.В. НАН України, ДУ "Інститут економіки та прогнозування. НАН України", - 2018. – 152 С.
3. Рябоконь В.П. Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського господарства./В.П.Рябоконь.//Економіка АПК.- 2012.- №12.- С.95-99.Ганущак-Єфіменко Л.М.Економічна інтеграція як основи розвитку підприємств малого і середнього бізнесу. / Актуальні проблеми економіки. 2013. №3 с. 70-72
4. Токарчук Д.М. Зайнятість сільського населення та диверсифікація сільської економіки як шлях до покращення її стану./Д.М.Токарчук//Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики.- 2017.- №12.- С. 68-79.

5. ДобрякД., БудзякВ., БудзякО. Ефективність екологічного використання землі України в ринкових умовах./Економіка України, - 2013., №7. – С. 83-94.
6. ЯцівІ. Соціальна ефективність сільськогосподарських підприємств/І.Яців//Ефективна економіка. – 2015. №1. – С. 26-33.
7. КсеноваЕ. Методологические основы диагностики внутренней социальной эффективности сельскохозяйственного производства./Е.Ксенова//Молодежь в науке – 2013:материалы Международной научно-практической конференции – Минск: НАН Беларуси. - 2013. – С. 37-41
8. USTAWA z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze / Kancelaria Sejmu. – Warszawa. – 43 s.
9. Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne. URL: <https://www.krs.org.pl/index.php/ruch-spodzielczy-sp-1235027509/brane-spodzielcze/rolnicze-spodzielnie-rolnicze>
10. Міжнародний Кооперативний Альянс, 2012 (ACI) (2012). Кооперативна сутність, цінності та принципи. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://2012.coop/en/what-co-op/co-operative-identity-values-principles>>.
11. Шаарс Марвін А. Кооперативи Принципи і практика/пер. з англ. – К.: Київська книжкова друкарня наукової книги, – 1994. – С. 4
12. Сільське господарство за 2012 р. Стат. зб. // Держстат України. – К., 2012,
13. Сільське господарство за 2018 р. Стат. зб. // Держстат України. – К., 2019.

References

1. Code rural. Loit d'orientation agricole. n. 99-574, 1990. Code rural. – P. 2125-2141.
2. Agrarny`j i sil`s`ky`j rozvy`tok dlya zrostantnya ta onovlennya Ukrayins`koyi ekonomiky`: naukova dopovid`/BorodinaO.V., Prokopal.V., PopovaO.L. j insh;/ za red. BorodinyoiO.V. NAN Ukrayiny`, DU"Insty`tut ekonomiky` ta prognozuvannya. NAN Ukrayiny`", - 2018. – 152 S.
3. Ryabokon`V.P. Social`no-ekonomichni problemy` zajnyatosti sil`s`kogo gospodarstva./V.P.Ryabokon`.//Ekonomika APK.- 2012.- #12.- S.95-99.Ganushhak-Yefimenko L.M.Ekonomichna integraciya yak osnovy` rozvy`tku pidpry`yemstv malogo i seredn`ogo biznesu. / Aktual`ni problemy` ekonomiky`. 2013. #3 s. 70-72
4. TokarchukD.M. Zajnyatist` sil`s`kogo naselennya ta dy`versy`fikaciya sil`s`koyi ekonomiky` yak shlyax do pokrashhennya yiyi stanu./D.M.Tokarchuk//Ekonomika. Finansy`. Menedzhment: aktual`ni py`tannya nauky` i prakty`ky`. - 2017.- #12.- S. 68-79.
5. DobryakD., BudzyakV., BudzyakO. Efekty`vnist` ekologichnogo vy`kory`stannya zemli Ukrayiny` v ry`nkovy`x umovax./Ekonomika Ukrayiny`, - 2013., #7. – S. 83-94.
6. YacivI. Social`na efekty`vnist` sil`s`kogospodars`ky`x pidpry`yemstv/I.Yaciv//Efekty`vna ekonomika. – 2015. #1. – S. 26-33.
7. KsenovaE. Metodology`chesky`e osnovy` dy`agnosty`ky` vnutrennej socy`al`noj efekty`vnosty` sel`s`koxozyajstvennogo proy`zvodstva./E.Ksenova//Molodezh` v nauke – 2013:matery`aly Mezhdunarodnoj nauchno-prakty`cheskoj konferency`y` – My`nsk: NAN Belarusy`. - 2013. – S. 37-41
8. USTAWA z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielce / Kancelaria Sejmu. – Warszawa. – 43 s.
9. Rolnice Spółdzielnie Produkcyjne. URL: <https://www.krs.org.pl/index.php/ruch-spodzielczy-sp-1235027509/brane-spodzielce/rolnice-spodzielnie-rolnice>
10. Mizhнародny`j Kooperaty`vny`j Al`yans, 2012 (ASI) (2012). Kooperaty`vna sutnist`, cinnosti ta pry`ncy`py`. [Elektronny`j resurs]. – Dostupny`j z: <<http://2012.coop/en/what-co-op/co-operative-identity-values-principles>>.
11. Shaars Marvin A. Kooperaty`vy` Pry`ncy`py` i prakty`ka/per. z angl. – K.: Ky`yivs`ka kny`zhkova drukarnya naukovoyi kny`gy`, – 1994. – S. 4
12. Sil`s`ke gospodarstvo za 2012 r. Stat. zb. // Derzhstat Ukrayiny`. – K., 2012,
13. Sil`s`ke gospodarstvo za 2018 r. Stat. zb. // Derzhstat Ukrayiny`. – K., 2019.

Moldavan L.V. Doctor of Economics, Professor,
State Institution "Institute of Economics and Forecasting of
National Academy of Sciences of Ukraine"

EFFECTIVENESS OF POLICY OF PROMOTION OF SOCIAL ORIENTATION OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT

The main factors of social component of multifunctional purpose are revealed, the main of which are the limited spheres of employment of rural population, the village-forming mission of agricultural enterprises, due to their attachment to real estate, which is permanently located within a certain radius around these settlements and the mission of a single source of food for society and the arrangement of agricultural areas, preserving the fertility of land for the needs of future generations.

The dependence of the employment of the rural population on the conditions of its access to agricultural lands and social (collective) forms of organization of small farms for joint use of lands and joint production activities is substantiated, the peculiarities of these organizational and legal forms common in Western European practice are analyzed. The essence of the state policy aimed at the rational distribution of agricultural land in the interests of the peasantry and society as a whole, and to encourage owners (tenants) of small plots of land to unite for joint activities as a factor, which influence on effective employment of the united entities management.

The role of diversification of agricultural production in increasing farm incomes and creating additional jobs is substantiated. An analysis of the most common in Western European practice areas of diversification related to the development of agritourism and processing of agricultural products, which are a continuation of agricultural activities. The role of cooperative forms of agricultural processing organizations in increasing the profits of its producers and creating additional jobs for the rural population is shown.

The importance of including in the social function of agriculture, the maintenance of food balance of society, which is the basis for food security and food independence of the country and the state's influence on the production of low-cost, but physiologically necessary food products is studied.

Proposals were made to improve agricultural policy and the institutional and legal environment to support the implementation of agriculture's social mission, taking into account the experience gained in Western Europe and other countries.

Key words: multifunctionality of agriculture; social function of the industry; indicators of social orientation of agriculture; access to agricultural land; production associations; employment diversification; food independence.

Молдаван Л.В., д. э. н. профессор, Заслуженный экономист Украины,
ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины»

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОЛИТИКИ СОДЕЙСТВИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Раскрыта объективная обусловленность и сущность социальной составляющей многофункционального назначения сельского хозяйства. Доказана зависимость эффективной занятости сельского населения от его доступа к землям сельскохозяйственного назначения и выбора форм организации сельскохозяйственной деятельности. Обоснована роль диверсификации сельскохозяйственной деятельности в повышении эффективной занятости. Доказана закономерность включения в систему социальных индикаторов аграрной отрасли развитие хозяйственных

объединений малых и средних производителей сельскохозяйственной продукции для общей (коллективной) производственной деятельности и совместных действий на рынке. Оценена важность поддержки пищевого баланса общества как составляющей социальной функции сельского хозяйства. Даны предложения по совершенствованию аграрной политики и институционально-правовой среды для поддержки выполнения сельским хозяйством своей социальной миссии с учетом опыта, приобретенного в западноевропейских и других странах.

Ключевые слова: многофункциональность сельского хозяйства; социальная функция отрасли; индикаторы социальной ориентации сельского хозяйства; доступ к землям сельскохозяйственного назначения; производственные объединения; диверсификация занятости; продовольственная независимость.